

УДК 338.12:330.34

ЦИКЛІЧНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

О. В. Овсієнко, кандидат економічних наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Досліджено циклічний характер людського розвитку. Доведено вплив на нього технологічних чинників та кондратьєвських циклів. Охарактеризовано соціально-економічні деформації, якими супроводжується перехід до чергового довгого економічного циклу. Виявлено технологічні, економічні, соціальні, інституціональні, цивілізаційні ризики людського розвитку, пов'язані з циклічним характером оновлення економіки. Обґрунтовано можливості використання коливальних рухів економіки для забезпечення людського розвитку.

Ключові слова: людський розвиток, циклічність, кондратьєвські хвилі, технологічний уклад, ризики людського розвитку.

Актуальність проблеми. Циклічний характер соціально-економічної динаміки постійно генерує нові імпульси людського розвитку. Найбільш помітно вони виявляються при переході до чергового довгого циклу. Формування матеріально-технічної основи нового циклу та пов'язані з цим соціально-економічні трансформації змінюють не тільки умови життя людини, а й її місце в суспільстві, зумовлюють появу нових типів економічних відносин. Оскільки сучасна світова економіка поступово входить у завершальну фазу поточного довгого циклу [1, с. 50], існує необхідність з'ясувати, як впливають циклічні коливання на розвиток людини та суспільства.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Сучасні дослідження циклічних закономірностей довгострокової економічної динаміки в основному методологічно тяжіють до теорії довгих хвиль М. Кондратьєва [1, с. 110–114]. Одночасно у теорії циклу інтегруються соціально-економічні чинники, які забезпечують необхідні умови загальної інноваційної траєкторії руху суспільної системи (В. Іноземцев [3], Л. Мельник [4], Ю. Яковець [5] та ін.). Вивчається також вплив довгих хвиль на рівень зайнятості, організацію виробництва та управління, екологію, соціально-культурну, наукову сфери, історичний процес (С. Глазєв [6], Є. Балацький [7], В. Пантін [8] та ін.). Зазначимо, що технологічні аспекти довгострокових циклічних коливань набагато краще осмислені у науковій літературі, ніж соціально-економічні. На нашу думку, це пов'язано з більшою інертністю останніх: їх контури доки ще незрозумілі остаточно та помітні лише у першому наближенні.

Постановка завдання. Метою публікації є пошук взаємозв'язків довгострокових циклічних коливань зі змінами у соціально-економічній сфері та їх впливом на людський розвиток. Центральним питанням тут постає можливість використання механізму коливальних рухів економіки для забезпечення людського розвитку.

Виклад основного матеріалу. З другої половини XVIII ст. оновлення системи суспільного виробництва відбувається циклічно, приблизно раз на п'ятдесят років. Перед початком циклу спостерігаються глибокі зміни в умовах господарського життя (технологічні прориви, зміни у зовнішній торгівлі, грошовому русі) [9, с. 370–374]. На наростаючій хвилі циклу поширюються технічні нововведення, капітал освоює нові ринки збуту, змінюється інфраструктура виробництва. Деякий час в економічному розвитку переважає інерція нової економічної структури, однак поступово її ефективність падає. Починається спадаюча хвиля, під час якої відбувається структурна перебудова, капітал вивільняється з виробництв, що досягли межі зростання, та спрямовується у нові технічні напрями.

Ритміка довгого циклу, його темп та динаміка визначаються складною взаємодією економічних та науково-технічних чинників. Як підкреслював сам М. Кондратьєв, «науково-технічні відкриття можуть виявитися недейовими, доки не з'являться необхідні економічні умови їх реалізації» [9, с. 382–383]. С. Меншиков та Л. Клименко [10, с. 90–97] узагалі наполягають на соціально-економічній природі цього феномену. В їх теорії мотивом нововведень виступає норма прибутку, яка надає внутрішню цілісність механізму довгої хвилі, утворюючи замкнене коло: прибутковість — техніка — органічна будова капіталу — перенакопичення капіталу — норма прибутку.

Хвилеподібний розвиток економіки зумовлює циклічність багатьох суспільних процесів — історичного [8], наукового [7, с. 92], соціокультурного. На періоди наростаючих хвиль К-циклу припадає найбільша кількість соціальних потрясінь, війн, революцій [9, с. 399]. Для спадаючої хвилі характерні злети у філософії та мистецтві, у фазі потрясінь здійснюються важливі природничі відкриття, технічні винаходи, відбуваються прориви в гуманітарних науках. З К-циклом безпосередньо пов'язують інтенсивність державного втручання в економіку, зміни у зовнішньоекономічній політиці. При переході від одного довгого циклу до іншого суттєво поліпшуються умови життя людини.

Матеріальною основою К-циклу є заміщення технологічних укладів¹. У дослідженнях С. Глазьева [11] виділено існування п'яти укладів та спрог-

¹ За С. Глазьевим, технологічний уклад – це великий комплекс технологічно споріднених виробництв, близьких за якісними характеристиками використаних ресурсів та створених продуктів [11, с. 61]. У М. Кондратьєва аналогом технологічного укладу є запас «основних капітальних благ», які функціонують десятки років та потребують значного часу і величезних витрат на їх виробництво (великі будівлі, залізничні лінії, канали, меліоративні споруди, кваліфікована робоча сила) [9, с. 390].

нозовано розвиток шостого. Поточний, п'ятий уклад вважається перехідним до постіндустріального способу виробництва. На основі його технологічних досягнень радикально змінилася структура економіки: збільшилася частка невиробничого сектору та сфери послуг, зросло значення інтелектуальної праці. Паралельно відбуваються соціально-економічні трансформації, які підвищують ступінь готовності суспільства до нової технологічної реальності. Зазначимо основні з них:

– *трансформація відносин власності, зміна порівняльної значущості (відносної вагомості) її окремих форм.* По-перше, з'явилися чинники виробництва, існування яких має сенс тільки за умов їх колективного використання (глобальна мережа Internet, наукова інформація). По-друге, специфіка інтелектуальної праці передбачає, що працівник володіє усіма необхідними навичками для створення готового інформаційного продукту та можливостями придбання у власність необхідних засобів виробництва [3, с. 24]. Поступово долається відчуження працівника від засобів виробництва та створеного продукту, відбуваються усупільнення продуктивних сил та соціалізація власності, поширюються її асоційовані форми;

– *поява нових форм організації виробництва.* Нові умови діяльності (важкість трансферу неформалізованих знань [12, с. 20–21], залежність ринкової вартості сучасної компанії від інтелектуального капіталу працівників) викликають суттєві зміни у соціальному статусі зайнятих: робітник стає більш самостійним, виходить з-під контролю керівництва, унеможлиблюючи традиційні способи примусу. Жорстка ієрархія та централізоване планування поступаються гнучким формам організації бізнесу (індивідуальній зайнятості, дефрагментації виробництва, дистанційним трудовим відносинам, телероботі [13, 93–94]);

– *зміна характеру розподілу та обміну.* Зайнятість в інтелектуальному виробництві дає можливість претендувати на частину додаткового продукту — своєрідну інтелектуальну ренту, джерелом якої є використання знань та навичок працюючих. У такому разі вартість робочої сили має теоретично необмежений характер, набуваючи властивостей капіталу. На цій основі отримують нове підґрунтя відносини обміну — відбувається перехід від товарообміну, еквівалентного за вартістю, до обміну працею у формі діяльності та обміну здібностями;

– *глибока індивідуалізація споживання, зміна його структури.* Споживаючи, людина стає об'єктом застосування технологій high-hume, спрямованих на вдосконалення її природи та здібностей. У структурі споживання зростає питома вага нематеріальних благ та послуг — освітніх, медичних, інформаційних, підвищуються вимоги до якості життя та комфорту оточуючого середовища. Споживчі витрати перетворюються на інвестиції в людину, зміню-

ються орієнтири споживання: багатство перестає асоціюватися з накопиченими запасами матеріальних благ, головною цінністю стають всебічний розвиток людини, можливість опанувувати, творчо використовувати та генерувати нові знання;

– *зміна соціальної структури суспільства*. Зростає питома вага «нових власників» — власників неуречевлених, невідчутних благ — кваліфікації та знань, оволодіння якими принципово не передбачає їх відчуження від інших суб'єктів; знижується частка пролетаріату, натомість підвищується частка висококваліфікованих працівників. Однак проблема соціального розшарування залишається, зміщуючись у площину нерівного доступу до знань та інформації, посилення інтелектуальної залежності;

– *розширення процесів перерозподілу в глобальному масштабі*. З'являються нові канали перерозподілу, формуються потужні світові фінансові центри. Концентруючи значну фінансову міць, вони виступають кредиторами більшості національних та корпоративних суб'єктів господарювання.

Соціально-економічні зміни, якими супроводжується становлення постіндустріального способу виробництва, інертні, тривалі у часі, пов'язані зі значним опором суспільних інститутів. Однак, навіть незважаючи на незавершеність, вони принципово змінюють вектор людського розвитку. Зростає роль людини у суспільстві як носія основного багатства — інтелектуальних та духовних цінностей, підвищується ступінь її економічної, соціальної, духовної свободи, змінюються мотиви господарської поведінки, праця набуває творчого змісту. Скорочується час між виникненням матеріальних та духовних потреб та їх задоволенням, потреби урізноманітнюються, зростають їх неповторність, нестандартність. Водночас збільшується міра відповідальності людини за результати власної праці, що потребує значних зусиль самої особистості, спрямованих на підвищення рівня самоорганізації.

На сьогодні п'ятий технологічний уклад поступово входить у завершальну фазу життєвого циклу. Починається процес його активного заміщення, який орієнтовно триватиме до 2015–2020 рр. [6, с. 34]. Він супроводжуватиметься фінансовою і структурною кризою, затяжною депресією у розвинених країнах та падінням темпів зростання у країнах, що розвиваються. Лише зі становленням відтворювальної системи наступного технологічного укладу з'являться матеріальні передумови виходу з кризи та початку наростаючої фази чергового К-циклу.

Глобальний економічний розвиток у наступному десятилітті буде тісно пов'язаний з поширенням шостого технологічного укладу, ядром якого стануть: нанотехнології, біотехнології, генна та клітинна інженерія, наноелектроніка. На основі цих досягнень людство вперше отримає можливість змінювати власну генетичну природу, долати невиліковні захворювання,

створювати клітинну речовину «на замовлення», штучно формувати середовище існування, отримувати продукти, раніше доступні в обмеженій кількості. До цього технологічні прориви поліпшували лише матеріальні та інституціональні умови буття, однак сама людина як природна істота практично не змінювалася.

П'ятий та шостий технологічні уклади відрізняються високою спадковістю, забезпеченою спільністю домінуючих чинників виробництва, базових галузей, зростанням ролі людини у суспільному виробництві. Тому загальний вектор людського розвитку, закладений у п'ятому укладі, збережеться і під час становлення шостого. Поки що важко визначити, наскільки позитивним чи негативним для людини буде наступний довгий цикл та перехід до нового способу виробництва. Можна лише з певною мірою вірогідності окреслити ті *нові якості людського розвитку*, які можуть утвердитися у тій частині світу, де остаточно оформиться відтворювальний контур шостого технологічного укладу:

- уперше в історії у людини виникне можливість свідомо змінювати власну природу, якість та тривалість життєвого циклу та його окремих фаз, обирати траєкторію власного розвитку;

- розширюватиметься доступ до благ, що раніше існували в обмеженій кількості, відбуватимуться звільнення свідомості людини від матеріальної залежності та перехід до задоволення духовних потреб в їх зростаючому розмаїтті;

- розвиток перестане здійснюватися під тягарем економічної необхідності, людина позбавиться особистої та речової залежності, знизиться ступінь її експлуатації.

Набуття людським розвитком нових якостей відбуватиметься циклічно, у міру поширення в світі чергової кондратьєвської хвилі, періоди протікання якої у різних країнах суттєво диференціюються: азіатський та східноєвропейський цикли помітно відстають від євроамериканського. Водночас циклічний характер оновлення соціально-економічних систем містить чимало ризиків для людського розвитку:

- *технологічні ризики*: розділення людства на дві гілки, що не перехреснюються, — технологічну та природну, глобальні інформаційні катастрофи, вихід з-під контролю біотехнологій [14, с. 41–43]. Їх реальну небезпечність заважає оцінити невизначеність ціннісного контуру майбутніх перетворень;

- *економічні ризики*: невизначеність майбутньої траєкторії розвитку нового технологічного укладу зумовлюють значні інвестиційні ризики та труднощі у довгостроковому прогнозуванні перспективних капіталовкладень;

- *соціальні ризики*: кожний К-цикл висуває нові вимоги до професійної підготовки та рівня кваліфікації робочої сили. У перехідний період масово

знецінюються трудові навички, змінюється структура попиту на ринку праці, втрачаються звичні соціальні ролі;

– *інституціональні ризики*: неадекватність існуючих інститутів перерозподілу капіталу чи їх відсутність, лобювання відсталості (великий капітал, сконцентрований у застарілих укладах, добивається податкових, кредитних, цінових пільг, відтворюючи відсталість на макрорівні);

– *цивілізаційні ризики*: зростаюча нерівномірність людського розвитку, що посилюється як на наростаючій хвилі (масштабний перерозподіл ринків збуту), так і спадаючій (розвинені країни, прагнучи подовжити строк життя морально застарілого капіталу, переносять його активність на периферію — у країни з реальним споживчим дефіцитом та нестачею власного капіталу).

У зв'язку з цим актуалізується питання про те, як використати К-цикл для забезпечення людського розвитку. Універсальна відповідь на це питання зводиться до наступного. На спадаючій хвилі К-циклу необхідно «випереджаюче освоєння ключових виробництв нового технологічного укладу, що дозволить отримувати інтелектуальну ренту в світовому масштабі та на її базі фінансувати розширене відтворення» [6, с. 32]. Традиційно вважається, що відсталі країни отримують переваги при переході до чергового довгого циклу. Вони не переобтяжені перенакопиченням капіталу, до того ж повним набором переваг за новим укладом не володіє жодна країна світу.

Україна теж може скористатися цим процесом. У країні існує величезний незадіяний інвестиційний ресурс [28, с. 19], визнані у світі розробки. Однак за темпами структурних перетворень, що визначають становлення нового способу виробництва, наша країна суттєво поступається іншим. Структура інвестицій закріплює відсталість. Абсорбційні можливості суспільства послаблені освітніми трансформаціями. Недостатньою є інноваційна інфраструктура, бракує необхідних інститутів перерозподілу капіталу. Але найбільш небезпечним є неусвідомлення зазначених загроз багатьма соціальними групами, а через це їх неготовність виборювати, захищати та відстоювати власні економічні інтереси.

Висновки. Людський розвиток здійснюється циклічно. Його загальний напрям задається коливально-поступальними рухами економічної системи та може змінюватися при переході від одного довгого циклу до іншого. Вплив К-циклу на людський розвиток надзвичайно складний та багатоплановий. З одного боку, циклічно-хвильовий механізм оновлення соціально-економічної системи постійно надає людському розвитку нових імпульсів, а з другого — генерує різноманітні ризики, здатні унеможливити цей процес. Ритміка довгої хвилі визначає не тільки перспективи якості життя, а й роль людини у суспільстві, її місце у системі соціально-економічних відносин.

П'ятий та шостий К-цикли — цикли цивілізаційного переходу до нового, постіндустріального способу виробництва. Цей шлях складний, ризикований, пов'язаний із болісною зміною відживаючих соціально-економічних форм. Поступово долається відчуження працівника від засобів виробництва та створеного продукту, відбуваються усупільнення продуктивних сил та соціалізація власності, змінюються характер розподілу та обміну виготовленого продукту, орієнтири споживання, з'являються нові форми організації виробництва та зайнятості.

Спадаюча хвиля К-циклу відкриває для країн, не переобтяжених перенакопиченням капіталу, чудові можливості подолати відсталість, поліпшити рівень життя, здійснити прорив у соціально-економічному розвитку. Для цього знадобляться титанічні зусилля, спрямовані перш за все на глибоку інституціональну модернізацію української економіки, стратегія якої й досі залишається у нашому суспільстві відкритим дискусійним питанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін.; за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
2. Румянцева С. Ю. Теории конъюнктуры, экономического роста и развития: ракурсы взгляда на анализ экономической динамики и «потерянные» ветви экономической науки / С. Ю. Румянцева // Национальная инновационная система России: проблемы становления и развития : сб. науч. тр. / под ред. Р. М. Нижегородцева. — Т. V. — М. : ЛЕЛАНД, 2006. — С. 102–116.
3. Иноземцев В. Fin de siecle. К истории становления постиндустриальной хозяйственной системы / В. Л. Иноземцев // Свободная мысль. — XXI. — 1999. — № 8. — С. 19–43.
4. Мельник Л. Г. Информационная экономика / Л. Г. Мельник. — Сумы : ИТД «Универ. книга», 2003. — 288 с.
5. Яковец Ю. Кластер глобальных кризисов и волна эпохальных инноваций первой половины XXI века / Ю. В. Яковец, Б. Н. Кузык // Бюл. Міжнар. Нобел. екон. форуму. — 2008. — № 1. — С. 277–283.
6. Глазьев С. Ю. Мировой экономический кризис как процесс смены технологических укладов / С. Ю. Глазьев // Вопр. экономики. — 2009. — № 3. — С. 26–38.
7. Балацкий Е. Наука, кризис и война / Е. Балацкий // Свобод. мысль. — 2009. — № 3. — С. 87–108.
8. Пантин В. И. Циклы и ритмы истории / В. И. Пантин. — Рязань : Аракс, 1996. — 157 с.

9. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды / Н. Д. Кондратьев / Междунар. фонд Н. Д. Кондратьева ; Междунар. ин-т Питирима Сорокина — Николая Кондратьева ; Ин-т экономики РАН. — М. : Экономика, 2002. — 767 с.

10. Меньшиков С. М. Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу : монография / С. М. Меньшиков, Л. А. Клименко. — М. : Междунар. отношения, 1989. — 272 с.

11. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития / С. Ю. Глазьев. — М. : ВладДар, 1993. — 310 с.

12. Шовкун І. А. Інтелектуальний ресурс економічного розвитку / І. А. Шовкун // Екон. теорія. — 2007. — С. 14–33.

13. Шевченко Л. С. Соціальні ризики та соціальна безпека праці : монографія / Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2009. — 280 с.

ЦИКЛІЧНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Овсієнко О. В.

Исследован циклический характер человеческого развития. Доказано влияние на него технологических факторов и кондратьевских циклов. Охарактеризованы социально-экономические трансформации, сопровождающие переход к следующему длинному экономическому циклу. Выявлены технологические, экономические, социальные, институциональные, цивилизационные риски человеческого развития, связанные с циклическим характером обновления экономики. Раскрыты возможности использования колебаний экономической конъюнктуры для обеспечения безопасности человеческого развития.

Ключевые слова: человеческое развитие, цикличность, кондратьевские волны, технологический уклад, риски человеческого развития.

HUMAN DEVELOPMENT RECURRENCE

Ovsiyenko O. V.

The cyclic character of human development is investigated in the article. The technology factors' and Kondratiev cycles' influence on it have been proved. The social and economic transformations accompanying transition to a following long business cycle are characterized. The technological, economic, social, institutional, civilization risks of human development connected with cyclic character of economy's updating have been revealed. The possibilities of using the economic conjuncture fluctuations for safety of human development are opened.

Key words: human development, recurrence, Kondratiev waves, technological mode, risks of human development.